

КАЗИМЕЖ ТРУХАНОВСЬКИЙ

Казімеж Трухановський (нар. 1904 р.) — письменник, перекладач з російської та інших слов'янських мов, автор романів та повістей: «Дорога до неба» (1957), «Отруєні криниці» (1957), «Пекло не знає сну» (1967), трилогії «Божі млини» (1961—1965), збірок оповідань «Нічна ораторія» (1957), «Чудова коса Вереніки» (1959) та ін.

КІСЕЛІНСЬКИЙ ЛІС

Поїзд зупинився на маленькій станції тільки на мить. Ледве я вийшов, як він рушив далі, тягнучи за собою смугу чорного диму.

Я розглянувся: невеличкий брукований майданчик біля станції, посередині — кілька поганеньких, сірих і сумних ясенів, далі — відкрита місцевість, теж сіра, вимита дощами і випалена сонцем, яке саме засліпило мене так, що, крім цієї сірості, я більше нічого не бачив.

За кілька кроків від цього майданчика на осонні стояв селянський віз, запряжений парою гнідих конячок, маленьких, низьких і сухоребрих, з роздутими животами. Опустивши голови майже до землі, вони форкали у рядняний мішок, довгими хвостами відганяли мух та гедзів, нервово пересмикували шкірою в тому місці, де кінчається грива і стирчить жмуток короткого волосся, наче тільки для того, щоб сільські хлопці, їдучи без сідла до водопою або на пасовисько, мали за що триматися. Але мух нічого не брало, і вони в'їдалися ще несамовитіше. Візник з батогом у руці стояв поруч, дивлячись на поїзд, що зникав удалині. Він глянув на мене через плече, якимось нерішуче повернувся, але поїзд, що віддалявся, мовби зачарував його, і він знову втупився поглядом у далечінь.

Я теж подивився туди: поїзд, що саме вїхав на плоскоріп'я, вже не тягнув дим за собою, а стріляв ним вертикально вгору, і виглядало це так, наче паровоз величезним плюмажем змитає плісняву і попіл, що затягли небо тоненькою пеленою.

Відірвавши погляд від поїзда, я уважніше роздивився навколо. Це була не тільки цікавість, — я хотів переконатися, що вийшов справді там, де треба. Проте тут-таки згадав, що приїхав сюди вперше і, о же, просто не міг побачити щось знайоме.

Все навколо, як мені здалося, виглядало якимось безнадійно. Я не побачив жодної барвистої плями в цьому сумному пейзажі — ні хати, ні дерева: переді мною була спопеліла земля, а над нею спо-

пеліле безхмарне небо; жовта земля і жовте небо — куди не ки-
неш оком. Десь, колись я вже бачив такий безнадійно сумний крає-
вид, тільки зараз не міг згадати, де і коли це було.

Я глянув праворуч, на північний схід, і тільки тоді відчув полег-
кість: на відстані кількох, а може й десятків кілометрів (в миготли-
вому і паркому повітрі важко було визначити відстань), я помітив
синю смугу лісу. Вона то вимальовувалася досить чітко, то ставала
ледь помітною або зникала зовсім, щоб потім виринути знову. Я
подумав, що це і є Кіселінський ліс, але помилився.

Я таки втомився, і змучила мене не так подорож, як одноманіт-
ний пейзаж, що довго миготів за вікнами вагона; навіть коли я поба-
чив ліс, настрої у мене не покращав, тим більше, що візник видався
мені нерозторопний, коні заморені, в'язанка соломи служила мені за
сидіння, а все це разом не передвіщало приємної і цікавої подоро-
жі, яка б збагатила мої враження і подорожні пережиття. Я підій-
шов до візника, який вже дивився не на поїзд, а на мене, посміха-
ючись, як до старого знайомого, і запитав його, чи він буває не з
Кіселіна.

Запитання було зайвим, бо я відразу зрозумів, що він з Кіселі-
на, що приїхав сюди задля мене, адже більше ніхто з поїзда не ви-
сїдав, а, крім нього, на станції я нікого не бачив.

Селянин, дивлячись на мене маленькими очима, відповів протяж-
но:

— Еге ж, з Кіселіна... Я вас одразу впізнав, але людина тут не
часто бачить поїзд, тож я й стояв, ловив гав. — І, не чекаючи, що я
казатиму ще, підбіг до воза й заходився лаштувати сидіння, вкри-
ваючи його домотканим килимком. Дбайливо підгортаючи його з
усіх боків, додав:

— Зараз їдемо, ось тільки вашу валізку прилаштую і одразу
рушаємо. Вистоялися мої коники, вистоялися! Я приїхав до першого
поїзда, а ви тільки зараз...

— Але ж я писав, що приїду саме цим поїздом, — відповів я
вже трохи роздратовано. — Зовсім не потрібно було приїжджати до
першого поїзда.

— Так, так, здається, ви писали, але я подумав собі: поїду вно-
чі, може, мухи не так мучитимуть коней. Жаль тварин! А крім того,
з тими поїздами ніколи не знаєш...

— О, щодо цього можна було не сумніватися! — заперечив я
поблажливо. — Поїзди наші, слава богу, курсують з точністю до
хвилини.

— Так воно так, але завжди краще прибути вчасно, — стояв на
своєму візник, підводячи на мене очі.

Тільки зараз я міг придивитися до нього уважніше: шкіра зем-
листа, борідка як з конопляного клоччя, тільки очиці гострі й ціка-
ві. Селянин був сином цієї убогої землі, тому дуже добре «впису-
вався» в навколишній похмурий пейзаж.

— Ну що ж, може, воно й так, — відказав я. — Тим більше, що
коники ваші не дуже ситі.

— О, то ви помиляєтесь! — відповів він, зачеплений моїми сло-
вами. — Конячки мої справді не цугові, це так, але й перед цуговими
не спасують!

— Ну, ну!.. — посміхнувся я. — А як же то, цікаво знати?

— Як, як! Я вам кажу, що не спасують, значить, не спасують!

Цугові на наших дорогах не довго потягнуть, а мої будуть іти, як дві струнки. Видно, що на конях ви не знаєтеся, а я тільки гляну — вже бачу, чого кінь вартий.

— Це природно, — сказав я примирливо, — кожна людина мусить знатися на тому, що їй належить.

— Я знаюся навіть на тому, що мені не належить, — хвалькувато озвався він. — Так, так!.. — І за мить додав: — Мої конячки коли розійдуться, так тільки стій і дивуйся, як працюють ногами! Колись один чех, у якого були коні мов леви, — а відомо, що всі чехи мають гарних коней, — хотів мене випередити. І що б ви думали? Не спасували мої гніді! Коли вже йдеться про честь, вони знають, що підводити хазяїна не можна. На вигляд вони не дуже показні, це правда, але скривдити себе не дадуть, і як дійде до діла, то хо, хо! — Він підняв кулак і потряс ним у повітрі.

Оглянувши сидіння, мій візник притис його твердою долонею, після чого, незграбно переставляючи ноги у великих поруділих чоботях, підійшов до коней, одв'язав від дишла мішок, кинув його на віз, поправив гнuzдечки, підтягнув шлеї і сказав:

— Ну, а тепер можна й рушати, бо поки доїдемо... — він не договорив, одним оком зиркнув на небо, скочив на віз — я вже сидів — і, гукнувши: «Вйо, маленькі!», ляснув віжками.

Було близько десятої. З неба нестерпно пекло сонце. Гедзі густо роїлися перед кінськими мордами, опускалися на спину й животу, що ритмічно колихалися, присмоктувалися, мов п'явки, роздуваючись на очах. Той чи другий кінь раз у раз зупинявся й нервово бив копитом, селянин же, не уриваючи розмови зі мною, брав батіг і збивав роздуту від крові комаху.

— От, маєш, — приказував він, махнувши батогом. — Що хотів, те й маєш! Нещастя, та й годі, — він дивився на мене, показуючи рідкі зуби. — Отак і пильнуй весь час, бо інакше на смерть загризуть, всю кров вип'ють... Тому я волю їздити затемна. От хоча б сьогодні! Виїхав з першими півнями. Повітря, — як джерельна вода. Небо таке, що тільки лежати у возі й дивитися на зірки... Здається, так низько, а як же далеко! І скільки їх... Або ж Млечна путь... Коли я дивлюся на зоряне небо, то починають лізти в голову такі думки, що й переказати їх не зміг би... Коники йдуть нога в ногу, нема куди поспішати, а я прив'язу віжки до драбків та й лежу собі. Буває, задрімаю, але однаково все чую, що робиться навкруги... Прокинуся, коли колесо стукне на камені, і роздивлюся собі далі... А світ такий прекрасний, такий прекрасний! Здається, що також спить, але ні, не спить... Десь в долині зарипить деркач, відповість йому перепілка... Місяць світить... Полеми легенький вітрець пролетить, зашумить в житах і стихне... Потім знову... І знову затихне. Там якась пташка озветься, зовсім не так, як удень, відомо ж — ніч... А ти собі їдеш і їдеш... Думок стільки перекрутяться у голові такої ночі, що вдень і за тиждень того не передумаєш... Де там! Хіба ж людина вдень має час на роздуми? Робить, що їй треба зробити, і все!

Якийсь час ми їхали рівниною, потім звернули праворуч, і коні почали видиратися на досить крутий схил. Тепер я міг окинути оком всю панораму, що відкрилася переді мною. Візник повів батогом навкруги й сказав:

— Далеко видно! Не так, як колись.

— Колись! — повторив я. — А як було колись?

— Колись тут був густий ліс. Поїзд рушав зі станції і одразу зникав у лісі, тільки гудки та пахання. А тепер — дивіться, що від того всього лишилося: пустеля!

— Чи, давно був тут ліс?

— Ні, недавно... років тридцять тому вирубали.

— Весь?

— Так, весь. — Візник помовчав. — Як почали вирубати, так не зупинилися, поки всього не вирубали... Сосна сосну валила, а дуби як падали, то в тебе в середині наче щось обривалося...

— А чий то був ліс? — я роздивлявся по цій сумній пустелі.

— Сулимирських. Гарний був ліс! І маєток був гарний! І все пі-ш-ло! Ліси, поля, луки, ставки, фільварки... Кільканадцять тисяч гектарів. Сулимирів теж стояв на цій землі. Подивіться, як біліє на сонці. Он там, там, — він тицьнув батоном ліворуч, але я нічого не побачив, крім тремтливого гарячого повітря. — Добрі гроші брали від громади! В каретах їздили! Самі не знали, що робити з грішми. І раптом все змінилося. Старі Сулимирські померли, одне за одним, старший син застрелився, дві доньки теж померли — невідомо як і коли. Залишився молодший син, Генрік. Почав хазяйнувати. Не маєток, а, можна сказати, ціла невеличка держава... Хазяйнував непогано. Але і його лихо не минуло... А нічого собі був панич. — добрий, людяний, нікого не кривдив. Воно ніби нічого такого й не сталося, але видно було, щось почало псуватися... Так інколи буває...

Маєток давав непогані прибутки, каса повна, засіки повні, жити і не вмирати! — Візник плюнув, помахав над кінськими спинами батоном і повів далі: — Та ось мій панич одного дня десь поїхав. Куди — ніхто не знав. Старий управитель маєтку сказав: «Нехай провітриться, молодому це не завадить!» — і взявся хазяйнувати сам. І то непогано... Старий, досвідчений... Не було мого панича, мабуть, з рік. Люди казали, що сидить у Франції, чи там десь... А господарство собі процвітає. А чому б і ні, такий гарний маєток. Це так само, як добра машина, — пустив її, вона й працює! Ну, а пан Генрік через рік приїхав, але не сам. До карети, запряженої четвіркою гнідих з підрізаними хвостами, сіла висока пані. Може, навіть і вродлива, тільки якась не наша... Балакала до пана Генріка теж не по-нашому, гелгетала всю дорогу наче індичка. Їхали і балакали, балакали і їхали. Пані з цікавістю роздивлялася навкруги, а пан Генрік сів, наче весняне сонечко, і весь час до тієї пані звертався: «Ти ж моя красуне! Ти ж моє чудо!..», а вона до нього «гель-гель-гель-гель» — не по-нашому.

Отак і приїхали до садиби, — вів далі візник. — Пан Генрік вдивився нову господиню по палацу, показував сімейні портрети, салони, кімнати — було на що глянути! А вона всміхалася і весь час щось говорила, про щось питала. Потім кудись їздили, робили візити... Діла багато! Ну, нічого дивного, такий маєток, таке багатство!.. Але, мабуть, молодій господині щось не сподобалося в маєтку, бо пан Генрік заходився палац перебудовувати. Восени приїхали до Мало-го Сулимирова архітектори, майстри, скульптори, художники і почали переробляти палац на закордонний манір. Переробляли, оздоблювали, всякі чудеса виробляли! Люди лише головами хитали... Потім почав пан Генрік меблі виписувати з Парижа, картини, фігури з білого каменю, дзеркала. А які дзеркала! Від підлоги аж під стелю...

Через два роки палац був готовий. Кімнати, ото були кімнати! — позолочені, срібні, дзеркальні... Почали з'їжджатися різні гості, ходили, дивувалися, цмокали від захвату язиком. А пан Генрік вже й сам не знав, що робити далі: випишував для господині вбрання — то шовкове, то мереживне; то діаманти, то якісь іще цяцьки. Управитель лише потилицю чухав, бо гроші спливали, як вода. Так і процвиндрили кілька фільварків: Богушево, Богор'я, Нівіски... Потім ліс... Увесь, скільки було. Та все те нічого не дало — пані сумувала, все їй було не миле.

І дивиться: маєток зник, ліс перевели, наче його й зовсім не було, а щастя не знайшли. Все наче між пальцями сплигло... Бо лихо не спить, ой не спить! Господиня почала кудись виїжджати. Сама їздила, а пан Генрік залишався в Сулимирові. А одного разу поїхала пані і вже не повернулась. Кажали, що залишилась у Парижі. Хто її там зна, куди поїхала. Пан Генрік вже маєтком не цікавився, їздив лише на полювання до сусідів — то до Добросовітів, то до Розстаїв, то до Калетів. У своїх лісах не міг полювати, бо лісів уже не було. Потім десь зник. Нема його день, нема другий, не прийшов і на третій. Почали ми його шукати. Ставок замерз, ополонки ще не пробивали, значить, не втопився. Шукали по всьому парку, в палаці, але ніде не знайшли. Наче під землю провалився. Лише через кілька днів старший камердинер знайшов пана Генріка: той сидів мертвий у зручному паризькому кріслі в одному з салонів палацу. Салон той називався кришталевим, бо стіни там були дзеркальні. Паркет був теж наче дзеркало, бо натирали його, як то кажуть, до сьомого поту. Люди потім казали, що пан Генрік заблукав у палаці і вмер з голоду. Може й заблукав, хто його знає!.. У таку дзеркальну залу людина зайде легко, а от вийти звідти не так легко. Як у голові запаморочиться, то можна шукати того виходу хтозна-скільки. Шукай, чоловіче, тих справжніх дверей! Здається, що то двері, а то дзеркало, і тих дверей-віддзеркалень — безліч.

Візник скрушно похитав головою і, враз ляснувши батогом у повітрі, гукнув:

— Гей, маленькі, ану веселіше!

— А що було далі? — запитав я.

— Далі нічого цікавого. Після смерті пана Генріка приїхав до Сулимирова уповноважений господині, такий собі кумедний французик. Інших спадкоємців не було, і весь маєток забрав банк за борги. Потім хотіли його продати, але покупців не знайшлося: приїдуть, оглянуть палац і тікають. Кінець кінцем землю розкупили селяни. Земля — то інша річ! Палац же був знищений під час війни. Стоїть тепер лише одна середня стіна з головним входом... Сходи висять у повітрі...

— А ці землі кому тепер належать? — запитав я, показуючи рукою на пустельний простір з другого боку долини.

— А нікому, — відповів селянин.

— Як то нікому? — здивувався я.

— Банку належать, а це ж однаково. Що нікому, — відказав візник.

— Ну, а не пробували ці землі засадити лісом?

— А хто б то робив? Банк, чи що? Шкода вкладати в таке діло гроші. За півсторіччя б не окупилося.

— Чому ж тоді селяни не придбали цього ґрунту під поле?

— Пробували, та нічого з того не вийшло. Земля ця мало родюча, скам'яніла, наче розгнівалася за те, що так немилосердно знищили чудовий ліс...

Ми довго їхали мовчки. Пейзаж поступово оживав: вже траплялися поодинокі дерева, мабуть дикі груші; десь з-за пагорба виринуло маленьке, теж якесь сіре село. Зате зелень навколо нього була соковита і буйна; майже стиглі хліба хвилювалися, мінілися під сонцем — темнішали, світлішали. Село помаленьку відпливало назад, далі й далі, врешті зовсім зникло.

— Зараз буде корчма у Випендках, і ви побачите палац,— сповістив візник.

Але це «зараз» настало не скоро, бо до корчми ми дісталися близько четвертої пополудні. Селянин, показуючи батогом на якусь руїну, сказав:

— Маєте корчму...

— Мабуть, місце від неї,— поправив я його, дивлячись на зарослу бур'яном купу щебеню.— Але палацу щось зовсім не видно,— додав я.

— Зараз і палац побачите,— він поцмокав на коней.

Ми виїхали на сусідній пагорб, і перед нами відкрився такий прекрасний краєвид, що мені аж дух перехопило від захвату.

— А-а-а,— вигукнув я,— оце вже щось інше!

— Правда?! — візник був явно задоволений.— Палац називали тут замком.

— Мабуть, був дуже гарний,— відповів я,— а як вдало розташований!

— Так, вдало,— підтвердив селянин,— кращого місця не знайдеш. Наші краї не дуже мальовничі.

Палац стояв на рівнині, навіть у неглибокій улоговині, над великим блакитним ставком. Ставок маленьким струмочком з'єднувався з іншим, ще прозорішим від першого, а той, у свою чергу, сполучався з третім, але вже не таким великим і чистим. На вцілілій фасадній стіні залишилися рештки архітектурних оздоб, і стіна теж мінілася м'якими барвами під сонячним промінням. За палацом — старий англійський парк, занедбаний і зарослий, пишався соковитою зеленню. То була справжня оаза в цій сумній, бідній місцевості.

З обох боків палацу величезні, плакучі верби купали свої коси в зеленкуватій воді ставка.

Дивлячись на цю прекрасну, а водночас і сумну картину, я подумав: «Таке недовгочасне не тільки життя людини, а й творіння її рук».

Селянин, певно, подумав щось подібне, бо сказав:

— Скільки разів я проїжджаю тут і завжди думаю: чому це так буває, що велике багатство не дає людині щастя?

— Я гадаю, це тому,— відповів я,— що людина, яка живе в багатстві, швидко пересичується і ніщо її вже не радує.

Візник подивився на мене так, наче хотів ще щось додати або про щось запитати, але тільки цмокнув на коней, смикнув віжки, і ми поїхали далі.

Я глянув на захід: над обрієм піднімалася темна хмара.

— Схоже на те, що буде гроза,— звернувся я до візника.— Чи доїдемо?

— Доїхати доїдемо, але ж гроза — то діло таке, що наперед важко щось сказати, — відповів селянин. — Вйо, маленькі! — Він махнув батоном, і коники побігли дрібною риссю.

— Ще далеко? — запитав я, перекикуючи грюкіт коліс.

— Надвечір будемо, — відказав селянин так само голосно. — До села доїдемо завидна, а от до управління лісового округу на-вряд чи встигнемо...

Потім, коли віз трохи перестав гуркотіти, я запитав селянина:

— Гарного маєте старшого лісничого? — Я запитав не стільки із цікавості, скільки для того, щоб згаяти час.

— Так, гарний, нічого не скажеш, гарний... І дуже хазяйновитий... Ви його знаєте?

— Ні, не знаю, я тут уперше...

— Старший лісничий у нас недавно. Звідкілясь приїхав у наші краї років п'ять тому. І прізвище якийсь наче й не польське. Але гарна людина, гарна... Дужий як ведмідь і справедливий. Трохи, як то кажуть, гарячий. Щось не по його — відразу кричить. Але справедливий, справедливий... Останнім часом почав хворіти. Кажуть, надірвався. Яюсь, будучи в дорозі, заскочив до корчми, бо мороз тоді був лютий — птахи замерзли на льоту... Ну, і зайшов погрітися. Поставив свого коня під корчмою, струсив сніг з чобіт і попросив чарку горілки. Корчмар налив йому, а коли старший лісничий простяг руку до чарки, до стойки підійшов якийсь негудешній чолов'яга і каже: «Добре, що трапився мені компаньйон, бо самому пити якось негарзд, я люблю компанію. Скажи, щоб дали ще одну чарку, тільки трохи глибшу, бо з наперстка пити не люблю...» — «Горілки тобі дадуть, але пошукай собі якогось іншого до компанії, бо я з тобою пити не буду», — каже лісничий. «А чого це ти такий гордий! І чому б тобі зі мною не випити? — питає незнайомий. — Чи я не з тієї ж глини виліплений, що й ти?», — «Може, з тієї ж самої, але пити з тобою не буду», — веде своєї лісничий. «А я тобі кажу, будеш!» — крикнув волоцюга і замірився на лісничого кулаком. Але старий навіть не ворухнувся, говорить до нього: «Обережно, чоловіче, щоб потім не жалкувати!» — «Що ти мене лякаєш? Ти мене не лякай, бо я й не таких бачив. І краще сам уважай, щоб потім не жаліти!» — волоцюга підійшов ближче і сказав лісничому щось таке, що й повторити соромно. Цього вже лісничий не міг стерпіти, взяв того типа однією рукою за шию, другою за штани і, не сходячи з місця, вивалив ним двері, ніби дерев'яною колодою. Потім спокійно випив горілку, кинув на стойку гроші і, наче нічого не сталося, вийшов з корчми. На порозі лежав побитий, скривавлений і ледве живий п'яниця. Старший лісничий обминув його, мовби й не бачив, і поїхав своєю дорогою. Але з того часу почав хворіти. Кажуть, що на серце, але я думаю, що він підірвався, і тому занедужав. Це ж не жарти, так кинути дорослого дядька. А лісничий вже не такий і молодий...

— А скільки ж йому років? — запитав я.

— Може, сімдесят, а може, й більше... — відповів візник. — Гарний чоловік, але наче в окропі хрещений. Щось не так, і відразу кричить. Хоча б ото коли ми прийшли до нього поговорити про ту заміну... Приходимо до лісництва і пояснюємо, що хотіли б поміняти наші Роздоли на Кіселінський ліс — оце ви саме туди їдете, — візник зсунув капелюха на потилицю, бо сонце пекло таки відчутно. — Ліс-

ничий, навіть не вислухавши нас до кінця, закричав: «Збожеволіли ви, хлопці, чи що?! Хочете, щоб я віддав вам за ваші мокрі піски ліс? Ліс за болото і негодящі землі?.. Геть звідси під три чорти! Бачите, лісу їм захотілося! Ось я на вас зараз собак нацькую, коли не втечете!» А собаки в нього, не приведи боже! Вовки, не вовки, ведмеді не ведмеді... І звідки він їх таких узяв? У наших краях таких взагалі нема. Лісничий сердиться, а ми спокійно і лагідно кажемо йому: «Пане старший лісничий, ми знаємо, що ви добрий хазяїн, але ви ж і добра людина. Чому ми маємо мучитися з цими Роздолами, коли можна не мучитися. Це правда, що землі ті трохи мокрі, але ми б їх обробляли, якби ж не так далеко від села. Покопали б рови, осушили та й вирощували б собі гарну капусту». — «Мені капуста ні до чого. Я тут поставлений, щоб дбати про ліс, а не про капусту», — відрізав лісничий. «Але ж чи це ліс? Ваше лісництво — то не ліси, а острівці серед селянських земель, розкидані по всьому повіті. Кіселінський ліс лежить під самими нашими хатами, і нам би було зручніше...» — «Тобто як, замість капусти ви маєте намір ліси вирощувати?» — «Та ні, не ліси, — відповідаємо. — Ліс хочемо вирубати, а ґрунт будемо обробляти, хліб сіяти. І буде все добре, не треба вам протоколи писати та штрафи стягати... А коли ми віддамо вам наші Роздоли, ви з двох малих лісків створите величезну пущу». Лісничий посопів як ведмідь та й каже нам: «Люди добрі, що я з вами вдію? Хочете щоб забрав оті ваші Роздоли, а що я з ними робитиму? Вовків буду розводити, чи що? Посадити там ліс — справа не проста. А крім того... вирубати Кіселінський ліс?» Бачимо ми, що лісничий лагідніше, і натискаємо далі: «Ви ж самі розумієте, — кажемо, — що ваш інтерес тут такий самий, як наш, а може, навіть більший. Ну, то погоджуйтесь! Ми дамо вам наші Роздоли, а ви нам Кіселінський ліс, то й розійдемося як друзі, як добрі сусіди». — «Ні, я лісу вам не дам. Віддати ліс, це все одно, що вирвати у мене частину серця...» — «Ну який то ліс, — не здаємося ми. — Вам би навіть соромно було вирубати такий ліс, а нам після воєнної розрухи кожна жердина кожний кілок згодяться. Коли по-справедливості, так наші Роздоли більше варті, бо там і земля краща, і площа більша, але вже нехай буде так... Для нас це зручніше, бо під самими хатами матимемо землю. Тільки віддасте нам Кіселінський ліс з правом заміни користування ґрунтом, щоб інспектор охорони лісів до нас не чіплявся. Ну, пане лісничий згодні?» — «Немає згоди і не буде! — закричав лісничий. — Хочете, щоб віддав вам ліс за болото і ще з правом заміни користування?.. Та ніколи цього не буде! Ніколи! Чуєте? Після моєї смерті! Чуєте? Ніколи! Можете йти до інспекції, до самого бога, не віддам! Ідіть геть звідси, а то я не ручуся за себе...»

— Що було робити, — візник хвилину помовчав. — Взяли ми шапки і рушили до виходу. Але лісничий вже трохи пересердився і каже до нас: «Чекайте, сусіди! Покладіть шапки і сідайте. Треба обговорити все спокійно, як слід... Може, це й справді непогано вийде?.. Шкода мені лісу, та що ж робити!» Ну, ми повернулися на свої місця і почали обговорювати все так «спокійно», що те обговорення забрало у нас трохи не весь день. Зупинилися на тому, що лісничий напише до інспекції, бо сам вирішити питання не може і не має права, але нашу пропозицію підтримує. Нехай, мовляв, приїде хтось з інспекції і цю справу розв'яже. Як сказав, так і зробив. От ми і дочекалися, що ви приїхали, і, може, тепер дійдемо згоди...

— Думаю, що дійдемо, — відповів я. — Боюся лише, щоб не було труднощів із заміною права користування, бо невідомо, що станеться із землею після того, як викорчуємо ліс. Знищити структуру ґрунту легко, а от відтворити — то вже складна проблема. Маєте наочний приклад — Сулимирський ліс.

— Ну, щодо цього, так там інша справа, — відказав селянин. — Там справа була нечиста, можна навіть сказати — диявольська, а наша цілком чиста...

— Запевняю вас, що я нічого проти заміни не маю, але вирішувати все будемо завтра: треба ж ознайомитись із місцевістю, ґрунтами, бо все це дуже важливо, а з того, що написав лісничий до інспекції, не все ясно.

— Слухайте, добродію, — візник весь аж повернувся до мене, — як додамо до тих ґрунтів доброго гною, так хліба будуть такі, що людина в них сховається...

— Не завжди так буває, не завжди... — відказав я. Він скептично похитав головою і змахнув батогом. На якийсь час ми знову замовкли.

Місцевість навколо нас була зовсім інша: зелень, квіти; далеко на обрії темнів ліс. Візник показав у тому напрямку батогом і сказав:

— Кіселінський ліс! А там, праворуч, наші Роздоли. Звідси здається, що це недалеко, але туди ще їхати та їхати...

— А лісництво де? — Я зовсім не міг зорієнтуватися, хоч перед від'їздом вивчав карту цієї місцевості.

— А то ще далі. Та не хвилюйтеся, доїдемо.

Отож ми їхали. Хмара на обрії росла — синя, грізна... Посувалася помаленьку в наш бік, вже була недалеко від сонця, яке опускалося все нижче й нижче.

— Чи великі бої тут були під час останньої війни? — запитав я.

— Бої? — перепитав візник. — Мабуть-таки, запеклі, бо коли повернулися люди після війни на свої місця, то нічого не знайшли — ні осель, ні садів, тільки могили й могили! Ліси були такі посічені, наче пронеслася над ними страшна буря, земля поперекопувана: бункери, ями, бліндажі, окопи. Але до пуття не знаємо, як тут було і що тут діялося, бо нікому не дозволили залишитися, всіх виганяли. Земля в Кіселінському лісі теж місцями переорана війною, і треба буде добре попрацювати, щоб зробити з того поле... Але не всюди, ні, не всюди. Є місця зовсім не зачеплені, тільки сосни трохи підірвані. Майже кожне дерево поранене... Але вже загоїлися, живиця залила, і дерево росте собі далі, наче нічого й не було. Край лісу на наших полях є величезна могила. О, величезна!.. За кілька кроків далі — друга... Загинуло людей, загинуло!.. Війо, маленькі! — крикнув він на коней.

Конячки бігли прудко, щулили вуха і форкали. Дорога стала кращою, рівнішою і не такою кам'янистою. Роздивляючись навколо, я подумав: «Але ж і льодовик поорав ці землі тисячі років тому! Узгір'я й долини, особливо та, якою ми їхали — це його справа».

Звернули направо. Кіселінський ліс поволі відсувався уліво, в бік хмари, що весь час зростала. Вона вже цілком закрила сонце, і зараз воно наче стріляло з-під неї снопами променів. На землю лягла тінь, долина ще більше посіріла.

Коли минули Роздоли, було вже зовсім темно. Сонце зайшло з

півгодини тому, вистріливши крізь щілину в хмарі червонястим світлом, від якого зарожевіла вся околиця. Коли краї щілини зімкнулися, мов повіки, поля зробилися фіолетовими, порозкидані тут і там купи дерев посиніли, потім все згасло. Коні йшли повільно, обережно, немовби намагаючи дорогу. Візник, здавалося, задрімав. Час від часу він прокидався і цмокав на коней, наче боявся, щоб і вони не задрімали. Десь на заході спалахували далекі блискавиці. Їм підморгували ще далші. Довго треба було чекати, перш ніж долітали звіди глухі перекази грому.

— Гарний дощ не завадив би, — почувся в темряві голос візника.

Я нічого не відповів; він щось сонно пробурмотів, помахав бато́гом, і знову чути тільки, як обережно коні ступають, поскрипує віз і стукають колеса на камінні. Інколи у темряві, десь у збіжжі, піль-падьюмкав перепел, потім озивався інший, і знову западала тиша.

Ми наблизилися, як мені здалося, до темної, мовчазної стіни лісу. Я хотів запитати, чи далеко ще, та не встиг, бо почув уривчасте гавкання собак.

— Вже недалеко, — наче відповів мені візник.

Тепер ми звернули ліворуч — стіна лісу височіла просто перед нами. Два величезні собаки, люто гавкаючи й клацаючи зубами, кинулися до коней; очі їх горіли у темряві, як свічки.

В цю мить я побачив дім лісника: темний і тихий під сосновими гілками, що лягали майже на дах. Коли б не світло у вікнах, я б і не помітив його.

Візник намагався бато́гом оперіщити собак, що танцювали перед мордами коней, але вони спритно відскакували, і в блідому світлі, що падало з вікон, виблискували їхні білі ікла.

Відчинилися двері, і на ганку з'явилася кремезна постать. Чоловік високо над головою тримав лампу. Величезна борода спадала йому на груди. Він підняв лампу ще вище і гримнув:

— Ас! Кама! До ноги!

пси враз утихомирилися і неохоче відбігли до ганку. Та напівдорозі враз зупинилися, мовби скося позирнули на хазяїна і знову з ще більшою люттю рвонулись до коней.

— Назад! — ще голосніше вигукнув чоловік. Собаки знову замовкли і, підібгавши хвости, зникли в темряві.

— Хто там? — запитав, вдивляючись у темряву, чоловік.

— Це я, пане старший лісничий! — голосно відповів візник. — Гостя привіз з поїзда.

— Ага! — відгукнувся лісничий. — То добре!

Я зііз з воза й непевно рушив до ганку, чекаючи, що собаки зараз накинуться на мене.

— Прошу, не бійтеся, — сказав лісничий, — собаки мої дисципліновані, як солдати. Кама!.. — прикрикнув він на суку. — А ви, Юзеку, поставте своїх гнідих до мого буланого! Тільки в другій загороді, щоб той диявол їх не покусав! Яс-ю-ю! — гукнув він знову.

В ту ж мить з-за рогу сторожки виринула темна присадкувата постать. «Горбань», — подумав я.

— Допоможи Юзефові поставити коней і нагодуй їх! — наказав лісничий.

— А буланый... — завагався горбань.

— Прив'яжи його коротше! — крикнув лісничий.

— Біжу!

Я зійшов на ганок і відрекомендувався господареві; долоня моя зовсім утонула в його величезній руці.

— Дуже приємно, — промовив лісничий, уважно дивлячись на мене з-під сивих густих брів. — Кампіоні. Володимир Кампіоні, — додав він.

— Але ж я знаю вас, — відповів я посміхаючись.

— Ви мене знаєте? — здивувався той. — Я щось не пригадую... Мабуть, старію, і пам'ять починає підводити...

— Я не точно висловився. Ми зустрічаємося з вами вперше, але я знаю вас з ваших праць про ліс, а також знаю ваш підпис, а це вже багато...

— Ага! — йому було приємно почути моє пояснення. — А я думав... Прощу, прошу, проходите. Ви дуже змудилися, мандруючи по наших місцях? Нецікаво, правда! Але так здається тільки спочатку, коли ви пізнаєте ці місця краще, то знайдете багато цікавого. Так буває і з людьми. Хтось на перший погляд здається нецікавим, навіть неприємним, але, коли почне говорити, відразу побачиш, з ким маєш справу. Ну, не стойте тут, прошу, дуже прошу, ви ж, мабуть, втомилися?

Він відчинив двері у великі сіни, пропускаючи мене вперед і присвічуючи ззаду лампою. Я скинув плащ, і ми увійшли до великої кімнати, минули її і опинилися у меншій, ідальні. Стіл вже був накритий. Дві пляшки поблизкували в світлі лампи, що звисала зі стелі: одна пляшка з карміновою рідиною, друга — з ясно-зеленою. Пахло печенею, сільським хлібом і старими меблями. У кріслі сиділа маленька бабуся із застиглим обличчям і наче скляним поглядом великих темних очей. Вона підвела їх на мене, проте мені здалося, що вона мене не бачить... Кампіоні сказав:

— Ельжуню, у нас гість! Рекомендую тобі пана Н. — і назвав моє прізвище.

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, — відповіла вона низьким, грудним голосом, відкладаючи книжку, яку тримала в маленьких руках. — Я гадаю, ви втомилися... Дороги у нас, далекі, не найкращі! Ви, певно, голодні? Так далеко довелося їхати...

— Ні, подорож була скоріше приємна, — відповів я. — Голодний я дуже і маю вовчий апетит, особливо коли бачу накритий стіл.

— Ну, то сідаймо, — сказав Кампіоні, вказуючи моє місце, потім підвів дружину до її крісла, а сам сів навпроти мене. Я помітив, що дружина Кампіоні рухалася з великим зусиллям.

Кампіоні взяв пляшку із смарагдовою наливкою і, вибачившись, вийшов на кухню. Мені було чути уривки розмови хазяїна з моїм візником, крекнання парубка-горбаня і веселий сміх служниці.

Пані Ельжбета тим часом розпитувала мене про подорож. Цікавило її, чи подобався мені маєток із залишками палацу, розпитала про міські новини, а також про те, чи міг би я жити тут, у такій пустелі.

Під час розмови я довідався, що вона — дочка видатного письменника, який колись мав європейську славу, що народилася вона і вчилася у великому місті і як важко їй було звикати до життя в лісах, де працював чоловік. Я подумав, що вона дуже погано виглядає — мабуть, пережила якусь трагедію. Я запитав, чи не хочеться їй назад до міста.

— Звичайно, іноді навіть дуже, — відповіла вона. — Та про те, щоб туди переїхати, у нас і мови нема...

Кампіоні повернувся з кухні, і ми почали вечеряти.

— Ми собі трошки наллємо, Ельжуню, — звернувся він до дружини, беручи пляшку з карміною наливкою.

— Будь ласка, — відповіла пані Ельжбета, — якщо гість п'є. Тобі, Володю, я б не радила на ніч пити з твоїм серцем. Останнім часом він щось частенько скаржиться на серце, — звернулася вона до мене.

— Але ж, моя люба, я здоровий, як бик. Моїм серцем можна було б воду качати з криниці.

— Завжди при чужих отакий герой, — посміхнулася пані Ельжбета. — Але ти мусиш думати про своє серце.

— Думаю, думаю, проте коли є нагода і мені хочеться випити...

Ми наповнили чарки, випили, закусили. Я розповідав про свою поїздку, про життя в місті, про політичні події, про візника, який мені дуже подобався.

— Так, то розумний хлопець, хоч, глянувши на нього, зразу цього не скажеш, — промовив Кампіоні. — Тут взагалі мудрі селяни. Треба мати голову, щоб вижити на таких землях, — додав він.

Під час розмови я дізнався, що подружжя Кампіоні прибуло сюди п'ять років тому з Сновидовичів, де Кампіоні пропрацював тридцять п'ять років.

— Отам ліси! — сказав він. — Сімдесят п'ять кілометрів в один бік і близько п'ятдесяти — в другий. А тут? — він махнув рукою. — Я змушений був переїхати сюди. Старий вже на такі простори, як у Сновидовичах. А на пенсію йти не хочу. Коли б пішов, то кінець. Стільки років працював, це вже в плоть і кров увійшло... Ну, а тут якось помаленьку...

Після чаю я закупив, і ми почали розмову про справу, задля якої я сюди приїхав. Лісничий погоджувався провести заміну, тим більше, що можна було врятувати два невеликі лісові масиви і один більший.

— От тільки не уявляю, що робитиму з тими Роздолами, — сказав він, зручніше вмоцнюючись у кріслі.

— Поступово засадите лісом, — відповів я.

— Поступово, це нічого не дасть. Як робити, то робити! Але насамперед там слід провести меліорацію.

— А що ви думаєте про Кіселінський ліс? — запитав я. — Чи ґрунт там надається на заміну користування? В своєму листі ви цієї справи докладно не виклали.

— Бо важко було б викласти! Нічого подібного у моїй практиці ще не було. Зараз я принесу записи ще передвоєнних актів, і тоді ви самі побачите.

Він приніс грубезний том, розгорнув на якійсь там сторінці і підсунув мені. Я кинув оком спершу на карту, потім почав читати опис об'єкту: «Урочище під назвою «Кіселінський ліс» — 252,57 га; сос. з невеликою домішкою дубів, вік — 40—50 років, ґрунт піщаний з незначною домішкою глини, сухий шар перегною скупий, рослинного покриву майже нема, мертва підстилка, верес, ковила». Хтось олівцем зробив примітку на полях: «На заміну користування не надається». Прочитавши цю примітку, я подумав, що ця справа вже колись розглядалася, може, навіть з пропонуваною селом заміною ґрунтів.

— А як тепер? — запитав я, підводячи очі від паперів.

— Зовсім інакше, — відповів Кампіоні. — Коли почалася ця справа, я порівнював існуючий стан з оперативними звітами. Виявилася величезна різниця, коли говорити про покрив. Кліматичні умови не змінилися, ґрунтові теж. Не вірячи власним очам, я запитав старих селян, якою ця місцевість була колись? Їхні розповіді повністю відповідали описам у передвоєнних звітах. А коли говорити про сучасний стан, то хоч землі ці не змінилися і не могли змінитися, рослинний покрив лісу такий, що можна косити, як на лузі. Трава по коліна! Вітри понаносили насіння? Розумію! Але ґрунт, ґрунт! Він свідчить про щось зовсім інше. Я не міг цього збагнути і запитав селян, коли сталася ця зміна. Я вже вам казав, що працюю тут недавно, отже, мушу користуватися з інформації інших. Селяни розповіли мені, що все те сталося після війни. «Коли ми повернулися з вигнання, то трава там була така висока, що баби жали її серпами для худоби». «Що за дивина? — подумав я. — Це щось неймовірне!» Хтось із селян каже: «А може, коли тут була війна, так землю чимсь посипали, якимсь порошком, або газ пустили?» «Це неможливо! — відповів я. — З якою метою посипали б землю?» — «А хіба відомо, що там діється на тій війні, може, якісь досліді робили?» — «Важко припустити, щоб на фронті провадили якісь досліді з природою», — відповів їм. — «А щоб мати сіно для коней! — «Сіно постачають війську з тилів. Що б то була за війна, якби солдати займалися вирощуванням трав'янистих рослин! Мінеральних добрив у ті часи в широкому вжитку ще не було. Зрештою, нащо були військові добрива, і то на фронті? А, коли б навіть і так, то цими добривами підживляли б невелику ділянку. А тут майже на всьому просторі... А гази рослинність знищують...»

Я намірився був щось сказати, але думки мої розлетілися, і я вже не пам'ятав, яку гіпотезу хотів висунути. Ми повернулися до обговорення проекту заміни користування ґрунтами, але я майже заспав, і Кампіоні сказав:

— Залишимо до завтра. Ви втомилися, і взагалі вже час спати.

Він провів мене у кімнату, відведену мені на ніч. Пахло в ній зіллям, живицею, воском і мишами. За вікнами стояли непорушні дерева...

Я відразу ліг, але сон чомусь залишив мене. Я довго лежав з розплющеними очима, прислухаючись до голосів нічного лісу, до глухого шуму дерев. Хмари посунули десь далі, і я у вікно бачив зоряне небо.

Довго я крутився в ліжку, поки нарешті заснув. Снилось мені, що їду я кудись на селянському возі і ніяк не приїду... «Досить з мене їзди», — подумав я, розплющив очі і побачив, що в кімнаті залитій сонцем, стоїть Кампіоні.

— Добре, що ви вже прокинулися, — сказав він. — Сніданок чекає. І відразу після сніданку їдемо.

Я швидко вдягнувся, чай допивали вже стоячи, бо буланний, запряжений у легкий візок, нетерпляче перебирав ногами, — горбань насили стримував його.

Ми сіли у візок, і кінь рушив швидкою риссю. Гніді конячки залишилися далеко позаду, а коли я озирався, то бачив, як вони біжать, роздуваючи ніздрі й кумедно викидаючи вперед ноги.

Ми трохи затрималися в Роздолах, щоб оглянути тутешні землі. Через деякий час під'їхав і мій візник.

— Хай йому чорт, такому коневі! Коли б далі так їхати, так мої конячки попадали б, — говорив він сміючись і вимахуючи руками.

— А ви ж казали, що вони навіть перед цуговими не спасують.

— Не спасують! — відказав селянин. — Цугові — то річ інша!

Рушили пішки навпростець. Селянин, човгаючи ногами у величезних чоботях, вибігав наперед, вихваляючи роздольнянські ґрунти. Але вони мали непривабливий вигляд: суціль комочки, ситняк, очерет, рідкий верболіз.

— Ну, бачите, отакі ці Роздоли! Тільки вовкам жити, — звернувся до мене Кампіоні.

Селянин мовчав. Ми рушили до Кіселінського лісу. Довго петляли по бездоріжжю, долаючи звивисті, довгі рівчаки — старі, вже засипані окопи та якісь ями, зарослі кущами терну. Сонце пекло немилосердно, в повітрі мерехтіло марево.

Перед полуднем ще здалеку побачили Кіселінський ліс — суцільну темно-синю імлісту смугу. Поступово смуга світлішала, голубіла, часом здавалася зовсім прозорою. За лісом вже можна було бачити глибоку улоговину: вона зміїлася, наче темна ріка, тягнучись аж до обрію.

— Там, на тому високому боці улоговини, стояла австрійська артилерія... Трохи праворуч — артилерія німецька. Внизу кулеметні гнізда, гніздо коло гнізда... — розповідав Кампіоні, креслячи рукою в повітрі широкі дуги. — Звідти наступали російські війська. Зверніть увагу, як добре видно з висоти оту низину, вона рівна-рівна як долоня!

— Так!.. — кивнув я.

Буланый біг як очманілий. Почувши, що близько село, він голосно заіржав.

— Ну, уважай, що приїхали! — сказав лісничий, коли з-за лісу визирнули перші хати. — Юзеку! — загорлав він, — давайте вперед, зберіть громаду.

— Вже чекають, — відповів той, показуючи на людей, що стояли біля першої хати.

Привітавшись, ми одразу рушили до лісу в оточенні дітлахів, а також собак, що збіглися з усього села. З нами пішли й кілька селян. Вони несли лопати, щоб брати у лісі землю для дослідження.

Йдучи навпростець, ми топтали високі бур'яни, із яких з криком вискакували курчата. Лобода і кропива, потолочені чобітьми, бризкали зеленим соком. У повітрі стояв запах зілля і лісу. Селянин, що йшов біля мене, раптом сказав:

— Обережно, тут десь старий глибокий колодязь! Треба б його засипати.

Ми увійшли в ліс. У повітрі стояв густий дух прілої глици й лис-тя.

Ліс місцями був переритий окопами, майже кожне дерево — поранене, але рани вже загоїлися, затяглися живицею. Кора на соснах темна й потріскана, а лісова рослинність, що вкривала майже всю площу лісу, — багата й різноманітна, наче це не ліс, а лука. А квітів було стільки, і то таких пишних та барвистих, що я, дивлячись на них, не переставав дивуватися.

Селяни в різних місцях покопали ямки, і ми, переходячи від однієї до іншої, пробували ґрунт. Тоненький шар перегною, далі білів або жовтів пісок з невеличкою домішкою глини. Все збігалось з давніми описами. Чим же пояснюються такі зміни ґрунту у верхніх шарах? — думав я, нахилившись над однією ямкою.

Міркуючи отак, я відійшов і став під сосною. За кілька кроків від сосни росла берізка, вона так вигнулась, немовби вклонялася сосні — представникові пануючого тут виду.

Справи свої ми закінчили надвечір. Селяни, задоволені тим, що я погодився на заміну користування ґрунтами, запросили нас не вечерю. Чорний хліб, кисле молоко і молодий мед були дуже смачні.

Я попрощався з Кампіоні й селянами, коли сонце вже сховалося за обрієм.

Повернувшись у місто, я з головою поринув у справи, й Кіселінський ліс відійшов на задній план. Збігали тижні, місяці, роки... Вибухнула друга світова війна. Під час бомбардувань міст, сіл загинули десятки тисяч людей. В довгі роки окупації ще більше загинуло в концентраційних таборах, у вуличних облавах, у повстанні, яке принесло нам не перемогу, а загибель сотень тисяч людей, загибель майже всього міста, загибель великих культурних цінностей.

Після війни я взявся знову збирати матеріали для своєї праці... Одного дня поїхав до приятеля, який мав розповісти мені якусь дуже цікаву історію. Мій друг вийшов на кухню, щоб приготувати каву.

— Краще нам базікатиметься, — сказав він, зникаючи за дверима.

Я сидів у кріслі, розглядаючи книжки на полиці. Простяг руку і навмання взяв одну. Це був якийсь альбом, але дуже пошарпаний і без обкладинки.

Тут до кімнати зайшов мій приятель, кинув погляд на книжку, яку я тримав в руці, і сказав:

— А, знайшов!.. Подивись, подивись... Це тебе напевно зацікавить!

Я глянув на першу сторінку. На ній стояла цифра 339. «Жаль книжки, — подумав я. — Та зараз стільки скалічених книжок... Війна все калічить — людей, речі, душі...»

Під цифрою я побачив напис, надрукований великими літерами «Westfront»¹, під ним — фотознімок і текстовка до нього: «Серед руїн Фландрії».

Я вже хотів відкласти цей альбом жажів і злочинів імперіалістичної війни, але машинально перегорнув сторінку і на 414—415 побачив два страшних фото.

На першому — майже знищений сосновий ліс. Деякі дерева погрожено вщент, на снігу понівечене гілля, земля перекопана воронками. На першому плані — загиблий солдат. Здавалось, що за мить він схопиться — нехай тільки пролетить снаряд...

На другому фото картина ще жахливіша. Тіла загиблих цілком закривають землю. Мертві застигли в моторошних позах, один на одному, цілими купами. Здавалось, що вони живі і борються між собою, душать один одного за горло, рвуть зубами...

¹ Західний фронт (нім.).

«Пекло! — думав я, дивлячись на фото.— Пекло!..» І знову я хотів відкласти альбом, щоб не бачити цих страхіть, але якась сила не давала мені зробити цього.

На першому плані дуже виразно видно мертвого солдата: непокрита голова, волосся коротко підстрижене; головою припав до землі, наче у молитві стиснутими кулаками він упирається в землю, але нема у нього сили підвестися...

«Який же смертоносний вогонь там шаленів! — думав я, дивлячись на фото.— Поклав таку силу людей!»

А ось інший мертвий солдат в судорожних обіймах стискає свого товариша, губами припав до його вуха, щось нашіптує... Але товариш не звертає на нього уваги, ні на що не зважає, обличчя у нього байдуже й застигле, руки безсило розкинуті, очі напівзаплющені... Ще один поклав голову на плече свого сусіда і наче спить, утомившись після довгої дороги... Навіть долоню підклав під щоку... Поруч лежить солдат з розтуленими устами і з таким виразом на обличчі, наче слухає якусь чарівну мелодію... Скільки видно — тіла, тіла, тіла полеглих у бою, жорстко вбитих людей... А між людьми дерева: ось молода сосна, а проти неї схилилася берізка, немовби вклоняється представниці пануючого тут виду...

«Так от якою була їхня смерть!» — думав я, не відриваючи очей від фото. Скільки разів я чув, як жінки, розповідаючи про своїх синів або чоловіків, казали: «Загинув на війні». Коротко і сухо. І це про смерть найближчої для них людини, яку кохали, голубили, цілували!.. «Загинув на фронті...» — говорили вони, але ні вони, ні я не могли уявити такої смерті...

Я перевів погляд на овальну печатку, яку помітив на полях однієї з сторінок альбома. Я розібрав напис: «Сілезька целюлозна і паперова фабрика «Куннерсдорф і К°»...

«Ось воно що! — зрозумів я. — Але хто ж це хотів знищити цей страшний документ? Злочинці намагалися зітерти сліди свого страшного злочину? Однак не встигли перемолоти у великому фабричному млині; не встигли кинути його в їдкі кислоти й хімікати; не встигли виготовити з обвинувального документа чистого, білого паперу... Документ вижив і ось через багато років обвинувачує злочинців, таврує їх як убивців і застерігає людство...»

...Під тим фотознімком я прочитав: «Ліс під Кіселіном».

Я скам'янів, стискаючи у руці альбом.

Кіселін? Кіселін?... Десять я зустрічав цю назву, але не міг пригадати, де й коли це було. Я знову заплющив очі, і в ту ж мить в пам'яті виринув жовтий будиночок маленької станції, пара конячок, селянин у великих поруділих чоботях проводить поглядом поїзд, звивиста дорога...

«Так, це Кіселінський ліс!.. — думав я, дивлячись на фото.— Ось сосна, під якою я стояв, а от берізка кланяється сосні... Отже, це було так? Це було так?»

І ось таємниця Кіселінського лісу відкрилася переді мною через двадцять років після того, як я побував там, і через сорок років після великої людської трагедії, що розігралася на його землях.